

MARÓTH MIKLÓS

Alfarabi Topicája

Alfarabi *Topica* című műve¹ Aristotelés hasonló című logikai munkájához készült kommentár. Ez a kommentár adottnak vesz számos ismeretet, mivel az újplatonikus iskola hagyományait követve a *Topicát* – az eredeti aristotelési értelmezéstől eltérően – nem a dialektika kézikönyveként, hanem egy szillogisztikus tudományként értelmezte. Azaz a kommentár nem foglalkozik a szillogizmussal, a bizonyítással, és számos más, korábban elmagyarázott logikai fogalommal, hanem csakis az úgynevezett dialektikus szillogizmusok sajátosságait vizsgálja.

A 'topica' szót az arab kommentárok ugyanis kétféleképp fordították arabra. Vagy a görög szó fordításának megfelelő „*mawāḏi*” szóval utaltak erre a könyvre, vagy a tartalomra vonatkozó „*ḡadal*” szóval. Az újplatonikus hagyományban ugyanis részben átértelmezték az aristotelési *Organon* egyes könyveinek jelentését. Aristotelés szándékainak megfelelően az *Analytica priora* és az *Analytica posteriora* továbbra is a szillogizmus, illetve a minden időben és minden esetben igaz tudományos szillogizmusnak az elméletét tárgyalta, de a *Topica* már ezzel szemben az esetek többségében igaz szillogizmusok kézikönyve lett a későbbi hagyományban. A *Sophistici Elenchi* megint csak az eredeti szándéknak megfelelően a sohasem igaz, azaz a megtévesztő, hamis szillogizmusokat ismertette, de az *Organon* végéhez illesztett, eredetileg nem oda tartozó *Ars rhetorica* az esetek felében, a *Poietica* pedig az esetek kisebb részében igaz szillogizmusok tankönyve lett az iskolai hagyomány szerint. Így sikerült ezekből az aristotelési könyvekből megalkotni a szillogizmusok különböző fajtáinak egy olyan teljes rendszerét, amelyre Aristotelés maga nem is gondolt.

Természetesen ez a kettősség a címben azért maradhatott fenn, mert mindkét szó jól megmutatta a munka lényegét. A „*mawāḏi*” cím az eredeti szándékot tükrözte, azaz a bizonyítások Aristotelés könyvében tárgyalt helyeinek, forrásainak a tárgyalása éppúgy megtalálható ebben a kommentárban, mint ahogyan az úgynevezett dialektikus szillogizmusoknak (Aristotelés művében) ki nem fejtett elmélete is.

E rövid bevezető után lássuk magát a művet.

Alfarabi szerint ennek a szillogisztikus tudománynak elsőrendű célja a vitapartner meggyőzése, mégpedig a vitapartner tételének cáfolata segítségével. Ennek a tuda-

---

¹ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al-ḡadal*, in: *al-Manṭiqijjāt 'inda 'l- Fārābī*, III, vol., ed. Rafiq al-'Aḡam, Beirut (Dār al-Mašreq), 1986, pp. 13–107.

mánynak csak másodrendű célja bizonyítani valamit, általában inkább egy ellentét-pár egyik tagjára vonatkozóan, ami viszont szükségszerűen egyenlő az ellentétpár másik tagjának közvetett cáfolatával.²

A dialektika tehát a vitakozás tudománya. A vitakozást és a dialektikus szillogizmusokat a tudományosoktól a következő kritériumok alapján választhatjuk el:

1) A tudományos szillogizmus önmagában véve bizonyít valamit, tudományos bizonyítások esetében nincs szükség vitapartnerre. A dialektikában ezzel szemben két vitapartner érvel egymás ellenében.

2) A tudományos szillogizmus premisszáit mindenkinek a véleményére való tekintet nélkül az evidens és szükségszerű igazságok közül választjuk, a dialektikus szillogizmus premisszáját kérdésünkre adott válaszként a vitapartnerrel kapjuk, mivel éppen az ő nézeteit akarjuk cáfolni.³ Alfarabi szövegéből láthatóan két egymásnak ellentmondó kijelentést tárunk vitapartnerünk elé, aki azok közül a számára igaznak látszót választja. A továbbiakban ez a kijelentés szolgálhat a vitakozó felek számára premisszául.

3) A premisszák a tudományos szillogizmusokban mindig esszenciális kapcsolatokon alapulnak, éppen ezért minden időben és minden egyes esetben igazak; röviden: szükségszerű igazságok. Másként úgy is mondhatjuk, hogy evidens igazságokat tartalmaznak.⁴ Mindezekben az esetekben nincs szükségünk arra, hogy mások elfogadják vagy helyeseljék bizonyításaink premisszáját. Mások véleménye a premisszák megítélésében nem játszik szerepet.

Ezzel szemben a dialektikus szillogizmusok premisszáit nem szükségszerűen igazak, hanem csak általánosan elfogadott, széles körben elismert nézeteket tartalmaznak. Mindegyikünk elsősorban azért tartja ezeket a kijelentéseket igaznak, mert mindenki más is, vagy legalábbis az emberek döntő többsége igaznak tartja őket.⁵

4) A tudományos szillogizmusokkal mindenki számára inkább valamit bizonyítani akarunk, esetleg (a második figura segítségével) egy másik nézetet cáfolni. A dialektikus szillogizmusokkal ezzel szemben alapjában véve vitapartnerünk valamelyik tételét akarjuk cáfolni. A tudományos bizonyításokkal az igazságot akarjuk megtalálni és elfogadtatni, a dialektikus szillogizmussal pedig csak vitapartnerünkre akarjuk tévedését rábizonyítani. A dialektika célja tehát nem a tudományos ismeretek gyarapítása, hanem inkább a tudományok megtisztítása a tévedésektől.

Egy megcáfolt helytelen nézet segítheti a tudomány fejlődését, és éppen ezért hasznos lehet mind a kérdező, mind a felelő számára.

E módszerbeli különbségek számbavétele után fölmerülhet azonban a kérdés, adott esetben mi a haszna a dialektikának, mikor folyamodunk dialektikus bizonyításokhoz. Alfarabi erre az utóbbi kérdésre két választ ad:

A) Először akkor alkalmazunk dialektikus bizonyításokat, ha tudományos kérdéseket akarunk megvitatni tudományban járatlan emberekkel, aki nem lennének képesek a szaktudományos érvelést követni és felfogni.

² 14. lap.

³ 13. lap/3–4. sorok

⁴ 18. lap/8. sor; 19. lap/3–6 sorok..

⁵ 18. lap/14 skk. sorok..

B) Másodsor akkor adjuk elő érveinket dialektikus módszerekkel, ha egy másik tudományból veszünk át eredményeket, és a mi tudományunkban az emberek nem lennének képesek megérteni a másik tudomány érvelését.

Ha megnézzük ezt a követelményt, akkor azonnal az ókor retorika egyik jól körülhatárolt feladata jut az eszünkbe. Az ókori retorika célja volt meggyőzően beszélni bármilyen tárgyról. Tulajdonképpen az Ókorban a műveltségnek két egymással vetélkedő rendszere volt ismert: a retorika és a filozófia. Márpedig az Alfarabi logikájának rendszerében úgy látszik, hogy a dialektikának az ókori retorika egyik szerepét föltétlenül be kellett töltenie. Erre utal az a tény is, hogy két egymással vitatkozó személy párbeszédében támaszkodtak a dialektikára, azaz alapvető célja csakis a vitapartner meggyőzése lehetett olyan módszerekkel, amelyek ugyan szillogizmusokra épülnek, de a dialektikus szillogizmusok természetéből fakadóan mégsem a tudományos, azaz szükségszerű, minden időben és minden esetben igaz ismeretekre akartak jutni.

Ezek után joggal merül föl a kérdés, hogy akkor Alfarabi milyen szerepet szánt a retorikának. Erre igen könnyű megadni a választ: Alfarabi szerint is a retorika célja a meggyőzés volt.⁶

Ha viszont a kérdés így áll, akkor meg kell vizsgálnunk, miben különbözik Alfarabi szerint a retorika és a dialektika. Alfarabi dialektikáról szóló művéből a különbségek következő listáját állíthatjuk össze:

1) A dialektikában két vitatkozó félre van szükség, senki másra. A retorikában a beszélőn kívül szükség van egy bíróra, aki meg tudja ítélni, mennyire volt meggyőző a beszéd.⁷

2) A dialektikus és a retorikus szillogizmusok premisszái abban különböznek, hogy a dialektikus szillogizmusok premisszái univerzálisak, a retorikusoké pedig individuálisak.⁸

3) A retorikában is használnak általánosan elfogadott igazságokat premisszaként, de ezek valójában nem általánosan elfogadott igazságok (ahogyan ezt Alfarabi a Topikában definiálja), hanem csak annak látszanak, de valójában nem azok.⁹

Alfarabi művét olvasva azt látjuk, hogy egy-egy munka megírása során nincs éles határ a tudományos, dialektikus és retorikus tárgyalási mód között, és egyazon munka megírása során néha célszerű a tárgyalás módját változtatni, de sok esetben maga a szerző sincs tisztában azzal, hogy a tárgyalás módszerét megváltoztatta.

Ennek az állításának bizonyításaként hivatkozik a példára. Ha egy dolognak kijár egy határozomány (vagy „ítélet” az arab szöveg szerint), de erről nincs biztos tudásunk, és ezért meg akarjuk vizsgálni a kérdést, és az eredményt egyszersmind bizonyítani is akarjuk, akkor mindenekeelőtt tanácsos megvizsgálnunk egy hozzá hasonló dolgot, amelyben közismert módon megvan ugyanaz a határozomány. A kettő megvizsgálása, az

⁶ AL-FARĀBĪ: *Kitāb al- khitāba*, in: al-Mantiqijjāt li-'l-Fārābī, ed. Moḥammad Taqī Dānešpežūh, Qom, 1408 h.q. (=1988), vol. I., p. 456.

⁷ AL-FARĀBĪ: *Kitāb al-ḡadal*, p. 14/11–12.

⁸ AL-FARĀBĪ: *Kitāb al-ḡadal*, p. 88/8 skk., 95/13–14.

⁹ AL-FARĀBĪ: *Kitāb al- khitāba*, p. 485.

egyik határozmányának (arabul: *ḥukm*) átvitele a másikra, jól ismert retorikai eljárás. Aristotelés is, Alfarabi is a retorikai bizonyítások közé sorolja ezt a *paradeigma* néven ismert jelenséget.

Tulajdonképpen a muzulmán vallástudományok legfőbb módszere, az *istidlāl min al-šāhid ilā 'l-ġā'ib* ugyanezt az eljárást jelenti, igaz, a hasonlóság fogalmát és az „ítélet” átvitelének feltételeit elméletileg alaposan körülhatárolva. Aristotelés nyomán Alfarabi a hasonlatot, a példát a következő szavakkal írja le:

A hasonlat azt igyekszik igazolni, hogy egy dolog megvan valamiben, mert megvan valami másban is, ami erre hasonlít. A hasonlatot a tömeg analógiának nevezi.¹⁰

Továbbá:

A példa az ember meggyőzése arról, hogy valami egy dologban létezik, mivel ez a valami egy másik, hasonló dologban is létezik. Ez akkor fordul elő, ha ennek a valaminek a léte a hasonló dologban ismertebb, mint ebben a dologban. Az első premisszát illetően világos az a föltétel, hogy a hasonlóknak az általánosan elterjedt, mindenki számára elfogadott nézet szerint kell hasonlóknak lenniük. A hasonlóról meg kell említeni, hogy létezik, de a hasonlóság mibenlétét el kell hallgatni és nem kell megemlíteni, csak szükség esetén. Például akkor, ha a hasonlóság nagyon rejtett, vagy ha az ellenfél erre ösztönöz azáltal, hogy tagadja a hasonlóságot a két dolog között.¹¹

Elolvasva ezt a szöveget azonnal láthatjuk, hogy itt egyedi dolgokat hasonlítunk össze egyedi dolgokkal. Ez pontosan megfelel annak a kritériumnak, amelyet az imént idéztünk Alfarabi művéből, azaz a kiinduló tételek, a premisszák egyediek. Egyszermind megjegyezhetjük azt is, hogy két dolog ily módon történő összehasonlítása „hasonlat” néven adott esetben nemcsak bizonyítás, hanem stilisztikai eszköz is lehet. Tulajdonképpen ugyanaz az eljárás egyszerre két funkciót tölthet be: bizonyíthatja állításunkat és díszítheti szövegünket.

Ha azonban, mint Alfarabi írja, több hasonló dolgot sorolunk fel, és mindegyikben ugyanazt a határozmányt találjuk meg, akkor az eljárásunk eredményeként egy általános érvényű premisszát kaphatunk eredményül. Ezt az eljárást nevezi Aristotelés retorikai indukciónak.¹² Alfarabi a retorikájában megismétli ezt az aristotelési véleményt.¹³ Alfarabi a Topikában az indukcióról nem mond semmit, viszont azt állítja, hogy ha több hasonló dolog összehasonlításából általános érvényű kijelentésre jutunk, akkor eljárásunk már nem tekinthető a retorika, hanem csakis a dialektika részének.¹⁴ A hasonló példák felsorolásából általános véleményt megfogalmazni tehát dialektikus eljárás. Ezért is mondja azt, hogy egyrészt a retorika és a poétika, másrészt a dialektika közt az a különbség, hogy az előző kettőben egyedi, az utóbbiban általános érvényű premisszákat használunk.

Általános érvényű, nem föltétlenül igaz premisszákhöz azonban más úton is el lehet jutni. Ezt az utat Aristotelés a Retorika című könyvében írja le, ahol a közhelyeket is-

¹⁰ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al- kḥiṭāba*, p. 448.

¹¹ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al- kḥiṭāba*, p. 490.

¹² ARISTOTELES: *Ars rhetorica*, 1393 a 25–30.

¹³ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al- kḥiṭāba*, p. 470.

¹⁴ AL-FĀRĀBĪ: *Kitāb al-ġadal*, p. 19; és i. m. p. 97, skk.

merteti. A közhelyek olyan üres általános formulák, amelyekbe konkrét fogalmakat behelyettesítve általános igazságot kapunk. Erre is találunk példát Alfarabi Topikájában. A példa így hangzik: „Az ellentétek egy megítélés alá esnek. Ha az ellentétpár egyik tagjának van egy határozménye, akkor az ellentétének a határozménye ennek az ellentéte lesz.”¹⁵ Ugyanezt a közhelyet Aristotelés az első helyen ismerteti Retorikája megfelelő fejezetében.

A közhelyekből tehát általánosan elfogadott, meggyőző premisszákat nyerhetünk.

Az általánosan elfogadott igazságoknak nem a közhelyek a kizárólagos forrásai, azokat máshonnan is vehetünk. Így például általánosan elfogadott igazságok közé számítanak a közvélekedést tükröző premisszák (*mašhūr*) is. Ezek a premisszák meghatározásuk szerint a „mindenki számára közös nézeteket” tartalmazzák.¹⁶ A mindenki számára ismert és elfogadott nézetek, amint számos példából tudható, egyáltalán nem szükségszerűen igazak, hiszen korról korra, esetleg egy adott korban országról országra változók. Mindannyian függenek az adott nép vagy kor kultúrájától és neveltetésétől. Viszont az is tény, hogy az ilyen nézeteket mindenki igaznak tartja, bizonyítani nem szükséges őket.

Alfarabi szerint ugyanis az emberek véleményét hallva hajlandók vagyunk azt igaznak elfogadni, és minél többitől halljuk, annál inkább egyetértünk vele léleekben. Alfarabi ebben az összefüggésben a *sukūn anfusinā ilaihā wa tašdīqunā lahā* kifejezést használja, amely föltehetőleg ugyanazt akarja kifejezni, mint a *synkatathesis* a görögben. Szerinte egy ilyen premissza akkor a legelfogadottabb, ha minden ember véleményével egybeesik. A legerősebbek ezek közül minden nép soraiban elterjedt nézetek, bármilyen távol is lakjanak azok a népek egymástól. Ezek az általánosan elfogadott nézetek eredményezik különböző népeknél a hasonló cselekedeteket, és ezek miatt tudnak a népek egymással több kérdésben is megegyezni. Megegyezhetnek a nézetek bizonyos dolgok elfogadásában illetve elvetésében. Az elfogadandó és elvetendő dolgok e kijelentések alapján úgy állnak egymással szemben, mint az igaz és a hamis a theoretikus tudományokban.

Ebből a szembeállítás tükröző megjegyzésből azonban arra kell következtetnünk, hogy Alfarabi ebben az esetben inkább csak a praktikus filozófiáról beszél, és nem mindenféle tudományról, amikor a dialektika helyzetét vizsgálja. Utóbb azonban hozzáfűzi, hogy vannak a theoretikus tudományokban is általánosan elfogadott nézetek, ezek nem függenek az emberi akarattól. Ezzel szemben a praktikus tudományok általánosan elfogadott igazságai viszont függenek attól. Azaz a praktikus tudományokban az alapvető cél elsősorban az emberek nézeteinek, majd ennek következtében a cselekedeteinek a befolyásolása.

Ha tehát meggondoljuk, összességében mit is mond Alfarabi, akkor azt kell látnunk, hogy Aristotelés Topikája az ő logikai rendszerében lényegében teljesen átalakult, bár színre sok mindent megőrzött eredeti funkciójából. Aristotelés Topikáját az iskolai hagyomány a dialektika kézikönyvének tekintette, és ezen Alfarabi sem változtatott. A dialektika azonban Aristotelés esetében egy logika születése előtti kutatási módszer volt, ezzel szemben Alfarabi esetében a vitatkozás tudományának a kézikönyve lett belőle.

¹⁵ AL-FĀRĀBI: *Kitāb al-ğadal*, p. 67.

¹⁶ AL-FĀRĀBI: *Kitāb al-ğadal*, p. 51: *ārā' muštaraka li-'l-ğamī'*.

Ez a logikai diszciplína a későbbiekben a *munāzara* tudományává transzformálódott az iszlám hagyományában.

Másrészről azt kell látnunk, hogy a Topika rendkívül hasznos volt a teoretikus tudományokban a korábban elfogadott, ámde utóbb tévesnek bizonyuló tételek cáfolatában. A Topikának ezzel alapvető szerep jutott a tudományok fejlődésének elősegítésében.

Ugyanakkor a Topika célja az emberek meggyőzése, ezáltal cselekedeteik befolyásolása volt. Ezzel azonban a Topika, legalábbis részben, lefedte azt a területet, amelyet a klasszikus ókorban a retorika fedett le. Márpedig a görögöknél filozófia és retorika alternatív tudományok voltak. A szakemberek, a tudományokban járatos szerzők a logikának a segítségével bizonyították mondanivalójukat, a nem szakemberek azonban csak a retorikai bizonyításokat értették. Alfarabínál ez a két, az Ókorban egymást kizáró módszer egyesült egy tudományon, a dialektikán belül.

Alfarabi Topikájának kapcsolatát a dialektikus és a retorikus jellegét további két körülmény is igazolja.

Az egyik a mű utolsó fejezete, amelyben Alfarabi azt vizsgálja meg, hogy Aristotelés univerzális fogalmai, a definíció, a járulék, a sajátosság, a genus és a species hogyan kapcsolódhatnak egymáshoz úgy, hogy helyes kijelentéseket eredményezzenek. Aristotelés majdnem ugyanezt vizsgálta a saját Topikájában több könyvön keresztül. Ő azt vizsgálta, hogy milyen körülmények között helyes a kapcsolat e fogalmak között, de célja nem annyira volt helyes kijelentések megformálása, mint Alfarabinak. Alfarabi ezt az eredetileg aristotelési tanítást az ókori rétoroktól vette át. Ők voltak azok, aki Aristotelésnek a Topikájában található öt fogalom kapcsolatait, valamint a Retorikájának a közhelyekről szóló fejezeteit összekapcsolták, és abból egy egységes rendszert hoztak létre, amelynek célja helyes kijelentések megfogalmazása volt.¹⁷ Ők osztották föl a közhelyeket három csoportra, amelyek megnevezése az egyes szerzőknél változó, de a három csoport mindenkinél lényegében véve ugyanaz. Az első csoportba tartoznak a lényegi kapcsolatok: a definíció, a species, a genus, a rész, az egész, az anyag, a forma, és így tovább. Ezeket a helyeket fölhasználva tudományos szillogizmusok premisszáinak alkalmas kijelentéseket fogalmazhatunk meg. *A loci medii* és az *extrinsecus* csoport ezzel szemben csak meggyőző, avagy másképp mondva általánosan elfogadott kijelentések megfogalmazását segíti elő. Ilyen például az előbb az ellentétes dolgokról idézett közhely.

Azaz Alfarabi Topikájának alakulásában, és abban, hogy a Topikája a vitatkozás tudományának kézikönyve lehetett, nagy szerepe volt a késő ókori retorikának. Nem csoda tehát, hogy részben meg is örökölte a retorika témáit (az emberi cselekedetek és meggyőződések alakítása), és részben megörökölte annak módszereit (retorikai indukció).

Így lett tehát Alfarabi Topikája, követve az Ókor végére kialakult viszonyokat, olyan diszciplína, amely összekötötte az eredetileg összeköthetlent, retorikát és filozófiát.

¹⁷ M. MARÓTH: *Ibn Sīnā und die peripatetische „Aussagenlogik“*, Leiden (Brill), 1989. 88–99. pp.; M. MARÓTH: *Die Araber und die antike Wissenschaftstheorie*, Leiden (Brill), 1994. 172–195. pp.